

Lengyelne Püsök Sarolta

Magyarfenes

Az életmű, amely felfedi a keresztyénség érzékcsalódását, avagy Kierkegaard egyház- és keresztyénségkritikája

Földi világunk entrópiikus, azaz a romlás irányába törekszik, és ez nemcsak az anyagi világ jellemzője. A keresztyén dogmatika szintén erre a hajlamra utal, amikor azt állítja, hogy a bűneset utáni ember *nem tud nem vétkezni*. Az Istent tisztelő közössége, a keresztyén egyház emberi oldalát tekintve képtelen elvonatkoztatni alapvető jellemvonásától, így a legnemesebb elhatározások, kezdeményezések pillanatában is magán hordozza az elhajlás, a deformálódás jegyeit. Amennyiben a régi példa szerint az emberi testhez hasonlítjuk az egyházat, a kritikát, a bírálatot az önvédelmi (immun) rendszer egyik alapösszetevőjének kell tekintenünk. Az emberi szervezet legkisebb rendellenességét, megbetegedését az antitestek megjelenése kíséri. A kritika, a bírálat ilyen kísérőjelenség, amely jelzi a hibákat. Az egészséges, kellőképp erős szervezetben az immunrendszer kivédi a támadásokat, káros-kóros folyamatokat, a legyengült szervezetben azonban vagy már nem is működik, vagy önmaga ellen fordul a védelmi rendszer. A belső kritika tehát természetes velejárója az egyházi életnek.

A egyház történetét számtalan heves bírálat tarkítja, a lejtőn járás időszakaiban mindig felerősödött a bírálat hangja. Janus Pannonius csípős epigrammákkal illeti a pápák romlottóságát, míg Dante egyenesen a pokol mély bugyraiban láttatja a klérust, a nyájukkal nem törődő pásztorokat. A másik firenzei, Savonarola frenetikus beszédekkel hirdet ítéletet a bűnös város és az elhajlott egyház felett. A reformáció a bírálatok nyomán látványos tettekkel kívánt segíteni a züllött egyház helyzetén. Dánia nagy szülötte, Soren Kierkegaard¹ beletartozik az egyházkritikusok panteonjába, s ezen belül is a gonosznak következetesen ellenálló, protestáns gondolkodók körébe.² SAK életformának tekintette a keresztyénség bírálatát, fáradhatatlanul ostromozta a fennálló rendet a jobbítás szándékával, s eközben rászolgált arra, hogy az utókor az „egyik legcsábítóbb és a legrejtélyesebb kritikus”-nak³ tekintse.

¹ Soren Aabye Kierkegaard (1813–1855), a továbbiakban SAK.

² Dupré, Luis: *Kierkegaard as theologian*. Sheed and Ward, London and New York 1964 (1958), 222. SAK teológiájának sokat idézett vizsgálója miután megvizsgálja, hogy SAK egyházfogalma hogyan viszonyul a katolikus és a protestáns felfogáshoz, kijelenti, hogy egyházbírálata következetesen protestáns. “Therefore, we consider Kierkegaard’s effort a consistent Protestantism. He is a person who kept protesting, who could never accept a Church which had become established, even if on the basis of protest itself. In most instances, the Protestant principle has been abandoned as soon as it has developed itself to the point of becoming a Church. Kierkegaard’s intransigent Protestantism continued to protest; he protested against everything, even against the protest itself. Therefore his attitude was hot purely negative, but made itself positive once again.”

³ Bölcskey Gusztáv: Kierkegaard egyház- és keresztyénség-kritikája. In: *Kierkegaard Budapesten*. Fekete Sas Kiadó, Budapest 1994, 311.

Az egyházbíró gondolatok értelmezésénél, idézésénél figyelniünk kell arra, hogy minden kritikának sajátos stílusjegye a sarkítás. A karikatúra épp attól hatásos, ha bizonyos vonásokat, jellemzőket felnagyítva ábrázol. Az ilyen kiemelést azonban sohasem szabad kiszakítani a környezetéből, mert ez által teljesen megmásíthatjuk az író eredeti szándékát. A rajzokat készítő művészek, karikaturisták esetében valamivel egyértelműbb a helyzet, valószínűleg senkinek sem jutna eszébe, hogy egy nagy művész alkotásaiból olyan kiállítást rendezzen, hogy egy terem falát holmi képrészletekkel töltsön meg, pl. érdekes orr-, fül-, szájrészletekkel. Az ilyen önkényes vállalkozás értelmetlen volna, ha senki nem tudná, hogy milyen arcot, személyt kell társítani a rajzrészletekhez, teljesen értelmezhetetlenné tenné az alkotó szándékát, sőt alkalmasint gusztustalan lenne az amúgy is groteszk összhatás. A kritikai szövegek esetében nem ennyire plasztikus a félreértelmezés látványa, de a veszély annál félelmetesebb. SAK egyházat, keresztyénséget bíráló szövegeihez is nagyon óvatosan kell viszonyulni, nem szabad egy részletet sem úgy kiragadni belőle, hogy a buzgó olvasó önkényesen odabiggyessze saját kora visszás helyzeteinek bírálataként. A jelenkor vitáit, külső és belső egyházkritikáit figyelve, hangsúlyozottan ügyelni kell arra, hogy senki se éljen vissza a dán gondolkodó írásaival, még ha gondolatai esetenként félelmetesen időszerűek is, és már a pusztá olvasatuk is jelenkori képzettársításokra ingerel. Primitív hozzá nem értésre vallana, ha a kierkegaard-i szövegeket a jelenkor különféle egyházi vagy világi érdekcsoportjai saját véleményük alátámasztására önkényesen használnák. A dán gondolkodó nem volt egyetlen izmus vagy csoportosulás szószólója sem, és nem is kívánt azzá válni, többrendben is nyomatékosan megfogalmazta, hogy életművével az a szándéka, hogy az egyes embert Istenhez vezesse, hogy *Coram Deo* állapotba kerüljön, a hit olyan fokára jusson, amely egész életét megváltoztatja. A kritika *építő* ereje épp ebben rejlik, ha tükröt tart, önvizsgálatra készítet, és általa az érintettek levonhatják azokat a hasznos következtetéseket, amelyek által magatartásuk, egész énjük jobbra válhat. SAK írásainak egyébként egyik fő érdeme, hogy segítik az embert a helyes *önértelmezésben*, ebben nyilvánul meg a sokat emlegetett *maieutikus*⁴ jellegük. Az önértelmezés alapdefiníciója szerint nem egy külső folyamat, ellentmondásos volna, ha valaki kívülről próbálná véghezvinni. SAK a szókratészi mesterséget következetesen gyakorolta, óvakodott a közvetlen, ex katedra kijelentésektől (mellesleg azért is, hogy ily módon is elhatárolódjon a kortárs teológusoktól, akik gyakorta a mindentudó szerepében tetszelegtek), írásaival inkább elgondolkodtatott, rávezetett a helyes megoldásra, segítette az új ember megszületését. Az alábbi dolgozat nem kívánja elferdíteni SAK eredeti szándékát, ezért a lehetőségekhez mérten a dán gondolkodó írásaiból egy olyan csokrot nyújt, amely nem a helyes egyház- és keresztyénség-értelmezés megfogalmazása, hanem indíttatás annak eléréséhez. SAKhoz akkor maradhatunk hűek, ha a következő gondolatsort csupán maieutikus mozdulatoknak tekintjük annak szolgálatában, hogy az önértelmezés útvesztőiben vajúdó egyházunk újjászületése megtörténhessen.

SAK nagyszerű gondolatainak leginkább úgy lehet adózni, ha őt hagyjuk beszélni. A különféle kérdéskörök tárgyalásánál ezért gyakoriak lesznek a tőle származó idézetek.

⁴ *μαιευτική τέχνη*, azaz a *bábáskodás művészete*. Szókratész révén vált filozófiai szakkifejezéssé, ui. azt állította magáról, hogy az anyjához hasonlóan ő is a bábamesterséget gyakorolja, azaz kérdéseivel segítkezik a gondolatok, az igazság megszületésénél. SAK ilyen tekintetben is a nagy görög gondolkodó követőjének tekinti magát.

I. A gyermek, akit villának neveztek, avagy a kritikai hajlam eredetéről

SAK olyannyira tehetséges, éles eszű gyermek volt, hogy apja *villának* becézte.⁵ A szemléletes kifejezés azt is elárulja, hogy szúrós humora korán jelentkezett, családtagjai is villára vette, sőt iskolai tanárai is gyakran áldozatai voltak szarkasztikus humorának.⁶ Doktori dolgozatának címe is beszédes e tekintetben, ui. értekezését az ironia fogalmáról írta.⁷

A kritikai hajlamon túl egy másik tényező is közrejátszott abban, hogy SAK az egyik legnagyobb egyházkritikussá vált. A Kierkegaard család vallásossága és a szülői otthon légköre nagy hatással voltak az írói életút alakulására. SAK öreg szülők gyermeke, akik a herrnhuti kegyességi irányzat skandináviai ágazatához tartoztak. Életmódjuk anyagi helyzetükhöz viszonyítva betegesen puritán. Az amúgy is életidegen pietista légkört egy állandó büntudat súlyosbította, ui. az édesapa, Michael Pedersen gyermekkorában egyszer átkot mondott Istenre,⁸ később első gyermeke a házasságkötés előtt fogant, és élete csapásait, családtagjai tragikusan korai elvesztését ezen bűnök büntetéseként értelmezte. Fiai is örökölték ezt az értelmezést, maga SAK is meg volt győződve, hogy nem éri meg a 34. életévet.

A modern fejlődéslélektan minden ember esetében igazolta, hogy a gyermekkor nagymértékben befolyásolja a felnőtt ember tetteit, érzélemlátását. Papgyerekek és vallásos szülők csemetéinek neveletésükből következő lélektani problémáit is többen kutatták már. Túlfeszítené ennek az írásnak a kereteit, ha a vallásos nevelés, illetve az egyházi vezetők közelségének, és a kritikai hajlam kibontakozásának lélektani folyamatát részletesen ábrázolnánk, de egyértelmű, hogy van összefüggés a kettő között. A 19. század másik nagy egyházkritikusa, F. Nietzsche példája is beszédes, aki papi családban született. A legelevenebb bírálat vajon miért burjánzik oly gyakran épp a templomkeretekben? A válasz nagyon összetett, de mindenképp a *csalódás* az egyik legfontosabb alkotóeleme. A kisgyermek nem elemzi a szülei értékrendjét, hanem ismétli, velük gyakorolja cselekedeteiket, később azonban óhatatlanul kíváncsi lesz a miértekre, különösen akkor, ha bizonyos cselekedetek mindig is nehezére estek. Az értelmetlennek minősülő cselekedetek kritikája még a legalázatosabb gyermeki szeretet esetében is kikívánczik a csalódott gyermekből. Később mindenképp felrója a lelki üresjáratokat, ahogyan SAK is tette a pietizmus esetén.

„Gyermekkoromtól szörnyű melankólia tartott hatalmában: ...gyermekként szigorúan és komolyan a krisztushitben neveltek, emberileg szólva *eszélős volt a neveltetésem*: már kora gyermekkoromban túleröltettek az élmények, olyan élmények, amelyek alatt még az a mélabús aggastyán is összeroskadt, aki rám testálta azokat – gyermek létemre örületes módon mélabús aggastyánnak öltöztettek. Iszonyú! Hát csoda-e, hogy volt idő, amikor a krisztushit a legembertelenebb szörnyűségnek tűnt fel előttem, bár még olyankor sem szüntem tiszteletet érezni iránta... mindenesetre sohasem szakítottam a krisztushittel, ...megfogadtam, hogy mindent elkövetek a krisztushit védelmében, de legalábbis a hú bemutatása érdekében; ugyanis neveltetésem folytán már igen ifjan

⁵ Graff, Joakim: *SAK – Soren Aabye Kierkegaard – életrajz*. Jelenkor Kiadó, Pécs 2004, 19.

⁶ Uo. 25–29.

⁷ Doktori dolgozatának teljes címe: *Az ironia fogalmáról állandó tekintettel Szókratészra*.

⁸ Mielőtt gazdag koppenhágai rokonai örökbe fogadták, a jütlandi szegényes rónákon pásztorkodott, s egy lélekszaggató vihar alkalmával, a kietlen pusztaság közepén káromolta az Urat.

meggyőződhettem arról, milyen ritkán ábrázolják a krisztushitet igaz alakjában, többnyire védelmezői árulják el, miközben támadói csak nagy ritkán találhatnak célba, ehelyett sokszor a *fennálló kereszténységet* találják telibe, *márpedig ez utóbbi inkább karikatúrája az igaz krisztushitnek, vagyis iszonyú adag félreértés, érzékcsalódás és hasonlók, egy csepp igaz krisztushittel fűszerezve.*⁹

A következő oldalakon érzékletesen írja le melankóliájának (búskomorság, egyfajta depresszió, csakhogy a szóhasználat akkor még nem létezett) eredetét és tüneteit. Az átlagember mércéjével mérve élete egy boldogtalan élet, melyet apja fatális tévedése tett ilyené, ui. „összetévesztette az aggastyánt a gyermekkel”.¹⁰ Apjához ily módon ambivalens érzések kapcsolják. Fiának fáj, hogy az aggastyán megfosztotta a gyermek- és ifjúkorra jellemző cselekvési szabadságtól, ha úgy tetszik, testi és lelki kibontakozástól, de egyúttal belátja, hogy ez volt az ára az alkotásnak, hiszen így sodródott az írói pályára, a kibontakozás egy másik területére. A civil élet meddő sivárságával fordítottan arányos az írói pálya szinte kényszeresen nagy termékenysége (lásd könyvek, egyéb írások óriási halmazát). A könyvek tartalma azonban, vagyis az azokat átható egyházkritika egy másik csalódásban keresendő, nem közvetlenül a családi otthon falai között. Apja, a közismert nagykereskedő arra is figyelt, hogy kifeje is példás vallási életet éljenek. Családja rendszeresen jár úrvacsorázni, és a gyóntató papjaik között található az a Jacob Peter Mynster,¹¹ aki később Koppenhága egyik legbefolyásosabb püspöke volt. SAK korán felismeri Mynster egyházkormányzatának hibáit, nem tudja többé azzal az elfogulatlan tisztelettel szemlélni, mint egykor a családi gyóntatót. Apja iránti tisztelete, ill. azoknak a látogatásoknak az emléke, amelyek alkalmával az egykori papjuk szeretett szülejét otthon kereste meg, megakadályozták abban, hogy nyíltan szembe szálljon Mynsterrel.

SAK szakmai felkészültsége további táptalajt biztosított a kritika gyakorlásához. A korabeli egyetemeken még természetszerű, hogy valamilyen szinten minden diák tanul teológiát, ő azonban teológiai ismeretei terén messze kimagaslik kortársai közül. A bibliai nyelvek és a latin révén elmélyült a bibliaismerete, valamint könnyen hozzáférhetett az egyházatyák írásaihoz, azaz a forrásokhoz. A reformátorok közül Luthert kiválóan ismeri, gondolatait, így egyházújító törekvéseit is gyakran idézi. Legelső életrajzírója, Georg Brandes is felfigyelt arra, hogy nem bátortalan, avagy vaktában hadonászó kívülálló. Történelmi példával is szemlélteti a felkészült, belső kritikus magabiztos mozdulatait.

Elmeséli, hogy az angolszászok megtérítésekor a római misszionáriusok felszólítására előbb mindenki tétlenségbe merevedett, majd elsőként egy pap vágta bele a baltáját a bálványisten szobrába, hiszen a leginkább tudta, hogy mit sem ér. A párhuzammal megerősíti azt a megállapítását, hogy SAK egyházellenes támadásának olyan határozott, hűvös jellege volt, és ütéseiben olyan magabiztosság érzékelhető, amilyen laikusok esetében sohasem.¹²

⁹ Kierkegaard, Soren: *Szerzői tevékenységéről*. Latin Betűk, Debrecen 2000, 78. (Kiemelés tőlem.)

¹⁰ Uo. 82.

¹¹ Graff, Joakim: *i. m.* 20.

¹² Brandes, Georg: *Soren Kierkegaard – Eine kritische Darstellung*. Reclam-Verlag Leipzig 1992 (1877), 188.: „Der Angriff, den der geistlich Gebildeter gegen die Kirche richtet, hat stets einen besonderen Charakter von Entschlossenheit und Kälte; man spürt bei seinen Schlägen ein Sicheheit, welche die Hand des Leien nicht leicht zu erlangen vermag.“

II. A hegelianusok, avagy a dán aranykor, mint a kritikát fellobbantó közeg

SAK egyházkritikáját akkor értük meg igazán, ha megismerjük a közeget, amelyben fogant, ha közelebről is látjuk azokat az egyházi és világi vezetőket, akiknek a keresztyénségében csalódott. Gondolkodásának lényegét, azt a fajta szubjektívizmust, amely a valóság megélésében rejlik, úgy is értelmezhetjük, mint kortársainak objektív, a személyes életviteltől idegen szemlélődésével történő szembehelyezkedést.

SAK egyház- és keresztyénség-bírálatának tehát szerves részét képezi a kortárs egyházi vezetőkhez való viszonyulása. A kérdés jóval összetettebb, mint ahogyan első ránézésre gondolnánk. Jóllehet a neves tisztségviselőket érintő kritikai megjegyzései helytállóak, sőt időtállóak is olyannyira, hogy minden további nélkül alkalmazhatóak a mindenkori teológiai tanárra vagy püspökre, teljességükben csak akkor értjük ezeket a gondolatokat, ha megismerjük az eredeti címzetteket.¹³

Tisztánlátás végett érdemes egy kis kitérőt tenni, hogy közelebről lássuk mind SAKot, mind pedig a korszakot, amelyben született, valamint sajátos viszonyulását kortársaihoz. A 19. század elejét szokás dán aranykorként is emlegetni, ui. az egykori tengeri nagyhatalom határai leszűkültek ugyan, de kulturális és gazdasági téren addig soha nem látott lendülettel fejlődött. Az 1813-ban születet SAK a főváros virágzó társadalmi életének egy sajátos figurája volt, bizonyos értelemben meghatározó tényezője, másrészt afféle különcködő, peremre szorult kívülálló. A sikeres nagykereskedővé vált apa tetemes vagyonának jóvoltából a legelőkelőbb neveltetést kapta, és élete végéig szinte pazarlóan bánt az úri élet kellékeivel, könyveket, tágas lakást, előkelő holmikat, és mindent megengedett magának, ami egy előkelő dandynek kijár. Ugyanakkor életének polgári értelemben vett eseményszegénysége arról árulkodik, hogy a ragyogó körülmények, a hivalkodó külsőségek ellenére szinte kolostori puritánság jellemezte életét: nem nőtt meg (jóllehet Regine Olsen személyében a város egyik legszebb és legelőkelőbb leányzóját tudhatta jegyesének),¹⁴ nem vállalt parókus szolgálatot (miközben kortársai tehetséges igehirdetőnek tartották), nem vállalt professzori állást (holott kiűnő eredményekkel végezte tanulmányait). Élete csupa lemondás, csupa megtagadása a sikertörténetek mozzanatainak. A szerző életének lemondásait a szerzői tevékenysége részének tekintette, s ha a hitelesség ismérve valóban a szóban hirdetett dolgok következetes megélésében rejlik, akkor érthető a szenvedő életút választása.¹⁵

¹³ A Kierkegaard-kutatás sokáig felületesen kezelte a kérdést, rövid utalásokkal is megelégedett az akkori dán közéletre vonatkozóan, sőt legtöbbször csak a Kierkegaard művekben fellelhető megállapításokra hivatkozott. Az utóbbi másfél évtized gazdag a tényfeltáró munkákban, s ezek közül különösen kiemelkedik az amerikai történész, B. Krimmse munkája. Hatalmas monográfiájában igyekezett a 19. század elejének dán társadalmát, az ún. dán aranykort minden vonatkozásban bemutatni. Ld. Krimmse, Bruce H.: *Kierkegaard in Golden Age Denmark*. Indiana University Press, Bloomington and Indianapolis 1990.

¹⁴ Naplójegyzései tükrében már az egy évet tartó jegyesség megkötésének pillanatában dédelgette a szakítás gondolatát.

¹⁵ SAK életrajza nem szokványos, az eseményekben szegény, de talányokban annál bővelkedőbb életvitel arra csábította a kíváncsi utókort, hogy könyvek tucatját írják életének titkai kapcsán. Legtöbbször a racionális magyarázatok keresése közben hajmeresztő spekulációkba gabalyodnak, amikor titkos betegséget, öröklött bűntudatot, a bűn büntetésétől való babonás félelmet, impotenciát, mániákus depressziót, gyávaságot és ehhez hasonlókat vélnék felfedezni élete történései, avagy meg nem történt eseményei mögött. Fáradozásuk izgalmas, de teljesen ellenkezik az író véleményével, aki tudatosan igyekszik minden nyomot, külső magyarázatot eltüntetni, és naplóiban fel is jegyzi, hogy papírjaiban hiába kutakodik az utókor.

SAK korára azonban épp az ellenkezője igaz a fenti életútnak. A dán aranykor eseményekben, történesekben gazdag időszak, bővelkedett számtalan korszakalkotó és tisztavirág-életű emberi kezdeményezésben. Egyesületek, szalonok, népfoiskolák, politikai megmozdulások, pártviták és különösen gazdag publicisztikai tevékenység és színházi élet jellemzi Koppenhágát.

Európa szellemi irányzatainak osztályzásakor ezt a korszakot a *német idealizmus* megjelöléssel szokás illetni. A kis Dánia részese volt az európai kulturális élet vérkeringésének, így ebben az időszakban ott is a nagy német filozófus, a *professzorként* emlegetett G. F. Hegel volt a legnépszerűbb gondolkodó. Koppenhága Hegel-rajongói között különös hely illeti meg J. Ludvig Heiberget (1791–1860) és körét. Heiberg korának egyik vezető értelmiségi családjából származott, korán bekerült a kulturális élet körforgásába, majd francia és német kapcsolatai révén az európai szellemi irányzatok első hírvívője Dániában. Hegellel személyesen is találkozott, és mindvégig hű követője maradt, különösen a logika és esztétika területén. Tudományos írásai mellett a publicisztika terén is próbálkozott. Feleségével, aki Dánia egyik legünnepeltebb színésznője volt, elérték, hogy házuk a koppenhágai kulturális élet központjává vált. Szinte természeteszerű, hogy az ifjú SAK is vonzódott e kör iránt, annál is inkább, hogy a „dán aranykor” jelentős személyiségei mind ide tartoztak, olyanok, mint Oehlenschläger, Thorvaldsen, Ingemann és H. C. Andersen.¹⁶ SAK sohasem vált a Heiberg-kör maradványaként elfogadott tagjává, de egy bizonyos időszakban igenis megpróbál igazodni a heibergi irányzathoz.

A heibergi kör támogatását élvezte Hans Lasse Martensen (1808–1884), az a teológiai tanár, később püspök, aki SAK szemében mindvégig a legnagyobb szálkát jelentette. A sikeres közéleti egyéniség, egyházpolitikus kellőképp becsúszó volt, nagyon fiatalon elfoglalta az egyik teológiai tanári állást, és mindvégig értett ahhoz, hogy hallgatósága népszerűnek tekintse. Martensen azt a teológus professzort testesíti meg, akit a hegeli spekulatív filozófia teológiai alkalmazása miatt SAK írásaiban oly sokszor elmarasztal. Martensen hegelianussá nemcsak a Heiberg-kör révén vált, hiszen anyja német származású volt, így gyermekkorától részese lehetett a német kulturális örökségnek. Egyetemi tanárként fennen hirdeti a hegeli filozófia nagyszerűségét, és saját teológiai nézeteit is erre építi. SAK naplójegyzeteiben maró gúnnyal illeti az egyetemi katedrákon pózoló Hegel-epigonokat:

„Egyetlen ember sem annyira buta – még a legbutább sincs annyira buta –, mint ’a professzor’. Művészi módon, sok tanulás által tette magát butává. Ahhoz, hogy meg is maradjon a butaság állapotában, állandóan tanulmányoznia kell más professzorok írásait.”¹⁷

Amennyiben ez, és az ehhez hasonló kifakadások pusztán az egyetemi tanár ellen irányulnának, talán nem volna túlzás kicsinyes személyeskedésnek tekinteni őket, akár a féltékenység vádjával is illehetnének szerzőjüket. SAK szavainak azonban máshol kell keresnünk a mozgatórugóit. A dán gondolkodó nemcsak önmagát tekintette vallási írónak (*religiøs Forfatter*), de a kortárs – és a mindenkori – teológusoktól is megköveteli, hogy azok legyenek. Martensen és társai azonban beleélték magukat a 19. századi hegelianus filozófus szerepébe, s így elvették feladatukat. Gyenge Zoltán találóan jegyzi meg, hogy „Kierkegaard szinte semmit sem gyűlöl jobban, mint a prédikációba bújta-

¹⁶ Ld. Krimmse, Bruce H.: *i. m.* és J. Graff: *i. m.* vonatkozó fejezeteit.

¹⁷ Naplójegyzet 1850-ből. In: Dévény István: *Soren Kierkegaard*. Atraktor, Máriabesenyő – Gödöllő 2003, 98.

tott absztrakt spekulációt, amit számára a hegelianizmus legjobb tanítványai testesítenek meg a dán egyházban.”¹⁸

A Hegel és SAK viszonyát vizsgáló szakirodalom legújabb darabjában, a mintegy 700 oldalas monográfiában J. Stewart igazolja azt az állítását, hogy SAK nem veti el Hegel filozófiáját, sok mindent átértelmez ugyan, de felhasznál belőle. Hegel objektív, kívülről szemlélő vizsgálódási módszere a filozófiában helytálló lehet, de a teológiában elfogadhatatlan, ezért nehezményezi SAK teológus társainak Hegel recepcióját. SAK első írásainak idején bizonyos értelemben maga is Hegel bővületében él, majd következik az álneves írásoknak egy olyan korszaka, amelyet áthat a Hegel kritika. Ez a második időszak a *Lezáró tudománytalan utóirat a filozófiai morzsákhoz* című művében csúcsosodik, amelyben közismerten a legerősebb a Hegel kritika heve. J. Stewart úgy értelmezi e támadásokat, hogy csak *pro forma* szerepel bennük a Hegel neve, mert valójában a dán hegelianusok ellen irányulnak: „Így ezt az időszakot egyrészt egy látszólagos Hegel-ellenes polémia, másrészt a valódi párbeszéd vagy a Hegel iránti megújuló érdeklődés hiánya jellemzi. Ezért ez az időszak talán inkább úgy jellemezhető, hogy Kierkegaard felhasználja Hegelt egy polemikus cél végett. Mivel vitába bocsátkozott a dán hegelianusokkal, ez a vita gyakran a háttérben rejtezik, és Hegel-kritikaként jelenik meg a felszínen. A név a Hegelé, de Heiberget, Martensent vagy Adlert jelenti, amint a szövegösszefüggésből kiderül.”¹⁹

A harmadik időszakban (1847–1855) SAK késői műveiben alig mutat érdeklődést Hegel iránt. Mi lehet az oka a hallgatásnak? Különös ez a „csend”, hiszen másrésztől életének ez az egyik lehangosabb, szócsatákkal dústott korszaka. J. Stewart éppen a nyílt támadásokkal, a dán hegelianusok ellen irányuló közvetlen szitkok megjelenésével magyarázza az őket érintő, közvetett bírálatok elmaradását: „Ez azért jelentős, mert ez az utolsó korszak, amelyikben természetesen tetéződik a hajthatatlanul keserű polémia Martensen és a Dán Egyház ellen. Tehát nem mintha Kierkegaard személyét többé nem érdekelték volna a viták, ellenkezőleg, ez valószínűleg a legpolémikusabb időszaka. De felhagy azzal, hogy Hegelt bevonja a vitába. Amidőn feladja a kritika közvetett formáját – minek következtében kénytelen volt Martensent a Hegel-kritika leple alatt bírálni –, nincs szüksége többé Hegelre ebben a minőségben, merthogy közvetlenül haladhat bírálata valódi célja felé (ti. Martensen felé).”²⁰

Hegel nevét nem használja többé ürügyként kortársaival, valós ellenfeleivel szemben, döntéséhez talán az a tény is hozzájárult, hogy Hegel egyébként is egyre inkább kezdett kiszorulni az érdeklődés homlokteréből.

¹⁸ Gyenge Zoltán: *Kierkegaard és a német idealizmus*. Ictus, Szeged 1996, 148.

¹⁹ Stewart, Jon: *Kierkegaard's relation to Hegel reconsidered*. University Press, Cambridge 2003, 610.: “Thus, this period is characterized by, on the one hand, an ostensible anti-Hegel polemic and, on the other hand, the absence of a genuine dialogue with or renewed study of Hegel. Therefore, this period can perhaps be best characterized by Kierkegaard's use of Hegel for polemical purposes. While he engages in a polemic with the Danish Hegelians, that polemic is often hidden beneath what appears at face value to be a critique of Hegel. It is Hegel's name, and not that of Heiberger, Martensen, or Adler, that appears in the text.”

²⁰ Stewart, J.: *i. m.*, 614.: “This is significant since this final period, of course, culminates with an uncompromisingly bitter polemic against Martensen and the Danish Church. So it is not as if Kierkegaard was no longer interested in polemics, on the contrary, this is probably his most polemical period. But he ceases to use Hegel in these polemics. Once he gives up the indirect strategy of critique, whereby he is obliged to criticise Martensen under the cloak of a criticism of Hegel, he no longer has any use for Hegel in this capacity since he can go straight to the true object of his criticism (i. e., Martensen himself).”

SAK helyenként nagyon gunyorosan szemlélteti, hogy milyen jelentéktelennek tartja a személyes hit szempontjából a hegeli rendszer-filozófiát. Anti-Climacus *A balálos betegségben* a következőképpen nyilatkozik:

„Egy gondolkodó felépít egy irdatlan nagy épületet, egy rendszert, amely az egész létezését és az egész világtörténelmet magában foglalja, de ha megnézzük az ő személyes életét, akkor legnagyobb csodálkozásunkra azt a borzasztó és nevetséges dolgot fedezzük fel benne, hogy az illető maga nem ebben a borzasztó nagy, magasba ívelő palotában lakik, hanem a mellette lévő fészkerben vagy kutyaólban, vagy maximum a portáslakásban.”²¹

Számára a hegeli rendszer azért használhatatlan, mert a hit „ugrását” nem elgondolni, hanem megélni kell. A szemlélet helyett a szubjektivitásra helyezi a hangsúlyt: „Az egyénre így nemcsak az az igény irányul, hogy gondolkodjék el a különféle életstílusok és életcélok érvényességéről, hanem az is megfogalmazódik vele szemben, hogy *gyakorlatilag próbálja ki a valláserkölsre alapozott létezését, abehelyett, hogy csak objektíve beszél róla.*”²²

Dánia 19. századi történetének másik kulcsfigurája Nikolai Grundtvig. Egy sajátos kegyességi irányzat szószólója, amelyben a túlvilági üdvösség keresése az evilágiak vonatkozásában egy fokozott életigenlésben nyilvánult meg. A neves egyházi méltóság a romantika és a népek nemzetté válása korszakának jellegzetes egyénisége. Ünnepelelt szónok, és nemcsak szavak, de tettek szintjén is komoly közösségépítő tevékenységet folytat. A demokraták ünnepelelt szónoka. Halála után Európa-szerte leginkább az általa elindított dán népfőiskolai mozgalom révén vált ismertté a neve. Kortársai költőként, történészként is elismerték. A hivatalos egyházvezetésnek egyik legerőteljesebb belső ellenzékije volt. Népszerűségét az is jelzi, hogy sok lelkészt és gyülekezetet tekintettek grundtvigiánusnak. A nagyobbik Kierkegaard fiú, Peter a táborához tartozó lelkészek egyik tehetséges tagja. Soren Kierkegaard számára azonban mindvégig ellenszenves a Grundtvig által *gyülekezeti kereszténységként* elképzelt egyházreform. Elmarasztalóan nyilatkozik arról a törekvéstről, amellyel Grundtvig és társai megpróbálták a helyi kis közösségek kiépítését, többirányú gondozását, felvirágoztatását.

„Egy olyan fogalom, mint a ’gyülekezet’, mellyel a legutóbbi időkben is olyan sokat ügyködtek, a földi élet vonatkozásában tulajdonképpen az örökkévalóság türelmetlen elővételezése.”²³

III. A „körmönfontan tudatos életmű”²⁴ megértésének módszertana

Az értelmezés nagy teoretikusa, Gadamer szerint „megérteni mindenekelőtt annyit, mint egyetérteni valakivel. A megértés elsősorban egyetértés.”²⁵ SAK értelmezése azonban nehéz feladat, mert nyitott kérdés, hogy kivel is kell egyetérteni, ui. írásai bizonyos részét álneven adta ki. Az álnevek használata nála nem a korának divatos hóbortja, hanem a közvetett közlés eszköze. Az értelmezők között elsőként Heidegger

²¹ Soren Kierkegaard: *A balálos betegség*. (Ford. Rác Péter.) Göncöl, Budapest 1993, 52–53.

²² Watkin, Julia: Kierkegaard „Én”-felfogásának relevanciája korunkban. In: *Kierkegaard Budapesten*. Fekete Sas Kiadó, Budapest 1994, 266. (Kiemelés tőlem.)

²³ Kierkegaard, Soren: *A keresztény hit iskolája*. Atlantisz, Budapest 1998, 257.

²⁴ Kierkegaard, Soren: *Szerzői tevékenységéről*, 83.

²⁵ Gadamer, Hans-Georg: *Igazság és módszer*. Gondolat, Budapest 1984, 138.

vette komolyan SAK életművének ezt a sajátosságát. „Kierkegaard vonatkozásában utalnunk kell arra, hogy a filozófiában, illetve teológiában ritka az ilyen szigorú módszertani tudatosság, mint nála. Ha figyelmen kívül hagyjuk ezt a módszertani tudatosságot, illetve másodlagos jelentőséget tulajdonítunk neki, Kierkegaardot legdöntőbb ismérvétől fosztjuk meg.”²⁶

SAK életművében váltakoznak a saját nevéen és az álneven kiadott írások. Az utóbbiakról így nyilatkozik: „Így tehát az írottak a sajátjaim ugyan, de csak annyiban, amennyiben termékeny, költői en valós egyéniségek szájába én adtam éleztzemplételet és hallható szólamot.”²⁷

A gyanútlan olvasó ingoványos talajra téved, ha tévesen idéz, és SAKnak tulajdonítja az álneves írások mondandóját, akkor menthetetlenül elnyeli a félreértés iszapja. Szerencsére útmutatást maga SAK nyújt, csak figyelniünk kell rá, mert „ha meg akarjuk érteni Kierkegaard szerzői életművét, önmagát értelmező műként kell magyaráznunk, vagyis úgy, ahogyan maga a szerző értette.”²⁸ SAK pedig nyomatékosan figyelmeztet:

„...az a kérés, hogy ha bárkinek eszébe jutna a szóban forgó könyvek egyik-másik kijelentését citálni, tegye meg nekem azt a szívességet, hogy a megfelelő álnevet idézi, nem engem... Jómagam ugyanis egy titkárból és – ironikus módon – egy vagy több szerző dialektikusan megkettőzött szerzőjéből összegyűrt egység vagyok.”²⁹

Az álnevek használatának kettős magyarázata van. SAK először is következetesen vallja, hogy amit kimond, azzal azonosul is, azaz aszerint él. Márpedig írásai egyik részének a tartalma olyan életvitelt jelentene, amely ellentétes a keresztyén ideállal, másik részük pedig oly tökéletes formája a keresztyéni példamutatásnak, hogy önmagát nem tartja méltónak a vele való azonosításra. Az esztétikai (álneves) és saját nevéen megjelentetett írásoknak azonban közös a céljuk, ezért egészében véve elmondhatja magáról, hogy:

„...vallási szerző vagyok és voltam, hogy egész írói ténykedésem mindenesetül a krisztushitre, a keresztyénné válás problémájára irányul, közvetlen és közvetett polemikus szándékkal egy szörnyű *érvékcshalódás* a keresztyénség dolgában, vagyis hogy egy országban hovatovább mindenki keresztyén.”³⁰

Az álnevek használata *másodszer* egy olyan tudatos szerepjáttékkal magyarázható, amelyhez elengedhetetlenül fontos az *incognito* megőrzése, azaz a közlés közvetett formája. Sikertelennek tekinti a közvetlen közlést, mert egy olyan közegben, ahol szinte mindenki abban az álomban ringatja magát, hogy helyesen cselekszik, aligha lesz sikere annak, aki csökönnyösen szembeszáll a többséggel:

„Olykor fellép a színen egy-egy vallási megvilágosult; nekiront a keresztyénségnek, hőzőng és toporzékol, majd’ mindenkiről kijelenti, hogy nem keresztyén – aztán semmire sem jut. Az ilyen nem veszi figyelembe, hogy egy érvékcshalódást nem könnyű ám kiirtani... nem, egy érvékcshalódást sohasem lehet

²⁶ Magyar idézet helye: Vetter, Helmut: A véges szellem ámene. In: *Kierkegaard Budapesten*. Fekete Sas Kiadó, Budapest 1994, 288.

²⁷ Kierkegaard, Soren: *Szerzői tevékenységéről*, 7.

²⁸ Kardos Gábor: Az önmagát értelmező mű. In: *Kierkegaard Budapesten*. Fekete Sas Kiadó, Budapest 1994, 200.

²⁹ Kierkegaard, Soren: *Szerzői tevékenységéről*, 9.

³⁰ Uo. 28. (Kiemelés tőlem.)

közvetlenül kiirtani, és közvetve is csak nagy alapossággal... hagyjuk meg tévelygőknek azt az előnyt, hogy keresztény, mi pedig törődünk bele a szerepünkbe, hogy messze elmaradunk mögötte – másként egész biztosan nem zökentjük ki az érzékcsalódásból, még így is bajosan.”³¹

Mi az a szerep, amelyre SAK gondol? Természetesen az álneves szerzőség. SAK nagy mestere a szerepjátéknak. A taktika, amellyel életművét az igaz kereszténység szolgálatába állítja, arra az elővigyázatos próbálkozásra emlékeztet, amellyel a holdkórosokat szokás megmenteni. Az éjszaka kábult vándorai a tetők iszonytató magasára hágnak, mit sem sejtve az alattuk tátongó mélységről,³² és ilyenkor nem szabad őket nevükön szólítani, hirtelen felébreszteni, mert lezuhanhatnak, örökre elveszíthetik őket, egyetlen megoldás, ha gondosan utánuk mennek és lecsalogatják őket. SAK valóban igyekszik utána menni holdkóros, az ő szóhasználatra szerint érzékcsalódásban szenvedő, azaz ál-keresztény honfitársainak. SAK álneves esztétikai, költői írásai olyan tudatos megkeresések, ahogyan a holdkórososon segíteni akaró ember utána megy, kézen fogja az életveszélyben lévő társát. Ezzel kapcsolatban így nyilatkozik:

„...ha valakit csakugyan sikerrel akarunk elvezetni egy bizonyos pontra, elősorban arra kell ügyelnünk, hogy megtaláljuk azt a helyet, ahol a *másik* van, és onnan induljunk ki.”³³

SAK elmarasztalóan nyilatkozik a papok ez irányú ténykedéséről is, mert mit sem ér, ha csak leprédikálnak a szószékről:

„Vannak *papok*, akik néhanapján kisebb hűhót csapnak a szószéken, hogy valami nincs rendjén ezzel a sok kereszténnyel – de akik meghallgatják az illetőt és ott vannak a helyszínen, tehát mindazok, akik *hez* beszél, keresztények; azok viszont, akik *ről* beszél, azokhoz persze nem szól. Az ilyesmit találóan nevezik *látszatelmozdulásnak*.”³⁴

Látszatelmozdulás, mert valójában nem keresi meg az igazi címzettet, az embereknek utána kell menni, SAK jól ismeri az evangéliumi parancsot, hogy *elmenvén, tegyetek tanítványokká minden népeket* (Mt 28,19). Szektárius exkluzivizmusnak, az önmagát piederstálra emelő, kirekesztő felsőbbégtudatnak sincs helye, hanem alázatosan kell elindulni az emberek felé. Pál apostol ebben a vonatkozásban vallja, hogy *zsidónak zsidó, görögnek görög lettem*, s ez a magatartás nem elvtelen köpönyegforgatás, hanem a kommunikáció magasiskolája. A maga nyelvén szólít meg mindenkit, abban a közegben, azon a cselekvési síkon és gondolathullámon közelít hozzá, amelyben az illető a leginkább otthon érzi magát. SAK is tudja, hogy minden eredményes dialógus kiindulópontja a másik ember helyzetének alapos ismerete. A dán gondolkodó alapos emberismeretének, és nem utolsó sorban dús fantáziájának köszönhetően³⁵ mesterien ismeri a különféle emberi egzisztenciákat, pontosan tudja, hogy az általa *egyesnek* nevezett olvasóját hol találhatja meg. A különc írónak az volt a szokása, hogy mindennapi sétái

³¹ Kierkegaard, Soren: *Szerzői tevékenységről*, 40–41.

³² SAK szerint az ember alatt 70000 öl mélység tátong, így magabiztosságot csak a tudatlan vagy a hívő érezhet.

³³ Kierkegaard, Soren: *Szerzői tevékenységről*, 43.

³⁴ Uo. 40. (Kiemelés tőlem.)

³⁵ A fantáziáját kora gyermekkor óta pallérozta, hiszen G. Brandes szerint gyermekkorában az édesapja ritkán engedte a ház falain kívül, de otthon gyakorta kézen fogta, s miközben a lakás szobáit rótták, elképzelték, hogy Koppenhága zajos utcáin sétálnak, emberekkel találkoznak, utcajelenetek szemtanúi, avagy résztvevői. Ld. Brandes, Georg: *i. m.* 13–14.

rendjén szóba elegyedett a legkülönbébb emberekkel, egyeseket karon is csípett, és egy darabon együtt sétáltak, gondolatokat váltottak. Stratégiai fontosságúnak tekinti, hogy megkeresse címzettjeit: „...a vallási szerzőnek tehát legelőször is igyekeznie kell beszélő viszonyba kerülni az emberekkel.”³⁶

Álneves költői, esztétikai írásai megszólítások, találkozások, amelyek során gondolatban olyan együttes sétát tesz olvasójával, mint egykor a valóságban a város utcáin, s a gyanútlan olvasó észre sem veszi, hogy időközben letértek az eredeti útvonalról. Minderről így vall:

„...az esztétikai termés megtévesztés, ebben rejlik a 'pseudonimitás' mélyebb jelentése... Mít is jelent akkor a 'megtévesztés'? Azt, hogy nem *közvetlenül* a közlendőnkkel kezdjük, hanem azzal, hogy emberünk képzelgését készpénznek vesszük... azzal fordulunk hozzá: 'Te vagy a keresztyén, én nem vagyok az'... 'Beszélgessünk az esztétikáról'; azért beszélünk így, hogy aztán a vallásnál lyukadunk ki, ebből áll a megtévesztés.”³⁷

A fenti sorokban választ kapunk arra a talányra is, hogy a mély értelmű keresztyén beszédek szerzője, az asszonyi szíveket felkavaró, csengő hangú igehirdető³⁸ hogyan lehet egy személyben a *Csábító naplójának* szerzője, amely kétségtelenül a világirodalom gyöngyszemei közé tartozik, de egyben az egyik legerotikusabb írás.

Költői írásairól elmondja, hogy az antik filozófia mesterfogásait alkalmazta bennük, nem a közvetlen kijelentést, hanem a közvetett közlést. Kérdésselvetéseivel segített olvasóinak, hogy megszülessen bennük az igazság gondolata és tette, ilyen értelemben írásai maieutikusak:

„...formailag minden további nélkül nevezhetem Szókratészt a tanítómnak – miközben hinni egyvalakiben hittem és hiszek, az Úr Jézus Krisztusban.”³⁹

SAK teológiai vizsgáit jelessel végezte, a fentiekből azonban azt is érzékelhetjük, hogy nemcsak ismerte, de alkalmazni is tudta a homiletika követelményeit. Az Úrhoz úgy próbál elvezetni másokat, hogy kiindulópontnak a saját egzisztenciájukat választja. Dánia aranykorában nem is volt könnyű eleget tenni ennek a feladatnak, hiszen nagyon mozgalmas volt a hallgatóság élete. Az emberi próbálkozások kavalkádjá megnehezítette mind az emberek megtalálását, mind a figyelmük felkeltését, illetve ráirányítását arra az Istenre, akit azelőtt is ismerni vélték. Az alábbi sorokban SAK utal ugyan erre a nehézségre, de elsősorban az ars poeticát, az írói hitvallást érdemes meglátnunk bennük:

„Egy olyan korban, amikor lépten-nyomon összegyűléseket tartottak, egyesületeket alapítottak, bizottságokat állítottak és oszlattak fel, szerveztek és szüntettek meg, miközben persze az égvilágon semmi sem történt, hogy egy ilyen korban egy magányos és törekeny szerzetnek megadatott a képesség és az erő olyan léptékekben tevékenykedni, amelyek több bizottság munkájára engedtek következtetni; *egyszóval vallási kötelességem volt, hogy életemmel és írói egzisztenciámmal kifejezzem azt az igazságot, amely felől nap mint nap meggyőződtem és megbizonyosodtam:*

³⁶ Kierkegaard, Soren: *Szerzői tevékenységéről*, 42.

³⁷ Uo. 52–53.

³⁸ Graff, Joakim: *i. m.* 482.

³⁹ Kierkegaard, Soren: *Szerzői tevékenységéről*, 53.

*hogy van Isten... [...] ...Így értelmezem szerzői önmagamat: életművem felfedi a keresztyén-ség érzéksalóságát, és szabad kilátást nyit a keresztyén mivoltra.*⁴⁰

A kritika részletes ismertetése előtt tisztáznunk kell egy szóhasználatlalt kapcsolatos kérdést. A magyar nyelvben csak körülírni lehet, dán nyelven azonban egyszerűbb a különbségtétel a *történelmi*, azaz *fennálló keresztyénség* (*Christenbed*), és az *igaz, hiteles keresztyénség* (*Christendom*) között. SAK következetesen alkalmazza a fenti kifejezéseket.

IV. Az ördögi egyházkritikus

SAK azt vallja, hogy „a szerzői életmű, a maga *egészében* tekintve, elejétől a végéig vallási”.⁴¹ Írásait valóban áthatja az a szándék, hogy az igaz keresztyénség felé irányítsa olvasóját, s ennek érdekében bátran bírálta az egyházi életben, s az emberek hitéletében tapasztalt visszasságokat. *A keresztyén hit iskolájához* különösen nagy reményeket fűz, de „a műtől várt és szorongva remélt hatás elmaradt, a mű nem bizonyult ’fegyvernek’. A dán államegyház hivatalosan egyetlen szóval sem reagált a könyv megjelenésére.”⁴² A kortársak feljegyzései, valamint az idős püspök SAKtól történő végleges elhidegülése alapján egyértelmű, hogy mind Mynster, mind Martensen magára ismert a bírálatokban. Az utóbbi így ír barátjának: „...a püspök lemondott Kierkegaarddal kapcsolatos terveiről; szégyentelen kijelentései az egyházi beszédekről magától értetődően felhaborították. Van bennük ugyan némi igazság; ám én úgy vélem, hogy efféle kritikával semmiképpen sem lehet megreformálni az egyházat, inkább *ördögi egyházkritikának* nevezhetnénk, melyben azért mindig ott lapul *némi igazság*.”⁴³

Martensen néhány évvel később, első püspöki vizitációs körútja után ugyanennek a barátjának a következőket írja: „tág betekintést kaptam a szerfelett áldatlan viszonyokba és állapotokba, amelyek az egyházat jellemzik. Kétségtelen, hogy ezt nem lehet, vagy nem kellene eltitkolni a Nemzeti Egyháztanácsban. A népes papság kedvéért nem érdemes védelmezni [segíteni és támogatni] a fennállót.”⁴⁴ A bizalmas levelekből kitűnik, hogy SAKnak alapvetően igaza van, csak hogy az előljárók számára nagyon kényelmetlen a bajok közhírré tétele, ugyanis ők a leginkább érintettek. Egyértelmű, hogy az idős püspök tehetetlenül szemlélte egyháza romlását, utódja pedig első pillanattól kezdve szembetalálkozott SAK kritikáinak pergőtüzével. A 21. század hajnalán érthető, ha az egyházak kényesen odafigyelnek arra, hogy hova *teregetik szennyesüket*, hiszen az utóbbi évtizedek kívülről érkező, rossz szándékú, romboló egyházkritikája óvatosságra inti azokat, akik valóban javító szándékkal szólnak. SAK korában azonban a napilapokat sem idegenek olvasták, hanem a legilletékesebbek, az egyháztagságukra büszke polgárok. Nyilván a személyes antipátia is közrejátszott abban, hogy az egyházi előljárók nyíltan nem szövetkeztek, sőt szembehelyezkedtek SAK nézeteivel, holott a fentiek szerint ténykedése valóban katalizátorként hatott az ő egyházkormányzatukra.

SAK fennálló keresztyénségre vonatkozó bírálatait két csoportra oszthatjuk. Előbb az álneves írásokba bújtatja mondandóját, és a címzetteket sem nevezi néven. Fordulópontot jelent számára Mynster halála, ui. ezt követően kilép az inkognitóból. A püspök temetésén, 1854. február 7-én Martensen dicshimnuszokat zengett, és az *igazság*

⁴⁰ Kierkegaard, Soren: *Szerzői tevékenységéről*, 70–87. (Kiemelés tőlem.)

⁴¹ Uo. 14.

⁴² Hidas Zoltán: In: Kierkegaard, Soren: *A keresztyén hit iskolája*, 10.

⁴³ Graff, Joakim: *i. m.* 468. (Kiemelés tőlem.)

⁴⁴ Uo. 530.

tanújának, mártírnak nevezte a megboldogultat. SAK szemében a mártír szó vörös posztót jelentett, hiszen korábbi írásaiban, és különösen naplójegyzeteiben előszeretettel igyekezett meghatározni a fogalmat. A kierkegaardí értelmezés szerint a szónak természetesen egészen más a jelentéstartalma, semmiképp sem vonatkoztatható egy kényelmes, sikeres földi pályát befutó püspökre, akit soha senki nem üldözött, aki soha nem szenvedett Krisztus ügyéért. Az ominózus beszéd után SAK megírta éles hangvételű újságcikkét, mégis hónapokon át fiókjában tartotta, hallgatott. Magyarozatként először is el kell fogadnunk a jól ismert okot, azaz Mynster emléke bizonyos értelemben összemosódik a szeretett apáéval, ezért SAK ódzkodik attól, hogy nyíltan ki-pellengérezze. B. Krimmse további okokra is hivatkozik, például arra, hogy a politikai életben változásokra számíthattak, s csak az új liberális kabinet decemberi beiktatásával vált nyilvánvalóvá, hogy SAK ebbéli számításai hiú remények voltak, mert ez az irányzat nem fogja jó irányba előmozdítani az egyház ügyét. Az év végéig az is beigazolódtott, hogy Martensen az utódlásra számított, hiszen időközben püspökké iktatták. Krimmse meglátása szerint az első és az utána következő újságcikkek valójában nem is Mynstert támadják, hanem azt a Martensent, aki a temetési beszédet afféle ürügyként használta arra, hogy kanonizálja a püspöki érényeket, hogy hagyományt teremtsen a püspököknek kijáró dicshimnuszokból.⁴⁵

SAK 1854. december 18-án szólal meg hangosan a *Fæderlandet* (*Haza* című folyóirat) hasábjain, és ezt követően szőnyegbombázásszerűen⁴⁶ zúdítja kritikáját a fennálló keresztyénségre. Első cikkének címe: *Vajon Mynster püspök az igazság tanúja volt, egy az igaz tanúk közül: csakugyan igaz ez?*

A hátralevő hónapokat két szakaszra oszthatjuk. Az első szakaszban (1854. december 18. – 1855. május 26.) a *Fæderlandet* hasábjain közli írásait, és vehemens kirohanásokban reagál a többi lapban megjelenő válaszokra is, második szakaszban az *Øieblikke* (*A pillanat*) című, saját maga által kiadott lap tíz számában közli nyomdafestéket egyre kevésbé tűrő gondolatait.⁴⁷ Első életrajzírója néhány évtized távlatából nagyszerűnek nevezi a kierkegaardí egyházkritikát, de végzetes hibának tekinti a vita hevét, a módot, ahogyan küzd, hiszen a heves vitával elpazarolta utolsó erejét is, így a nagy kirohanás a halálos ágyon végződött 1855. november 11-én.⁴⁸ SAK utolsó óráiban nem volt hajlandó úrvacsorát elfogadni a fennálló egyház hivatalos papjai kezéből.

Az utókor rendhagyónak tartja SAK véleménynyilvánítását, valamint vakmerő felhívását, amellyel szabotálni kívánta az Istentől elhajlott fennálló keresztyénség további

⁴⁵ Krimmse, Bruce H.: *i. m.* 453.: “The main body of this first instalment of the attack was written, as noted, in February 1854, and is primarily to be understood not as an attack upon Mynster himself, but upon *Martensen’s* eulogy of the late Bishop, which SK quite understandably saw as a self-serving fabrication, designed to canonise the Mynsterian tradition and thus to ease the way for the ‘Mynsterian’ Martensen to succeed to the bishopric in preference to the liberal Clausen.”

⁴⁶ Graff, Joakim: *i. m.* 530.

⁴⁷ Graff szerint a saját lap elindítására valószínűleg az készítette, hogy írásaival nem akarta ellehetetleníteni a *Fæderlandet* helyzetét. A lap szerkesztője, J. F. Giødward talán egyetlen igaz barátja Emil Bosen mellett, így érthető, hogy nem szeretné tovább kompromittálni, hiszen mint mindig, most is személyesen vállal felelősséget tetteiért. Ld. Graff, Joakim: *i. m.* 534.

⁴⁸ Brandes, Georg: *i. m.* 194.: „Die großartige Kierkegaardische Agitation, die schon als Agitation betrachtet so gewaltige Vorzüge hatte, besaß einen großen Grundfehler, nämlich ihre Heftigkeit. Der rechte Agitator darf niemals seine ganze, vielleicht kaum seine halbe Kraft gebrauchen man muss ihn wie eine Drohung in der Zukunft spüren. Kierkegaard dagegen setzt solcherart sein Leben ein und kämpft mit einer so extremen Anstrengung, der sich kein Mann unterziehen kann noch darf, der sich nicht unmittelbar danach aufs Sterbebett legen will.“

fenntartását. Kortársai közül senkinek sem volt bátorsága hasonló lépésekhez.⁴⁹ SAK mindvégig számolt azzal, hogy túl korán érkezett:

„...hogy kortársaim nem értenek, annyi baj legyen, ilyenformán a történelemre tartozom: meglesz benne a helyem, tudom...”⁵⁰

Szerencsére a dán aranykorban elterjedt szokás volt a naplóiírás, így utólag kiderült, hogy a kortársak között akadtak olyanok, akik idejében felismerték jelentőségét. Váratlan helyről érkezik az észrevétel, a liberális kabinet gazdasági miniszterének, a híres matematikusnak a felesége, Hansine Andrae, aki értelmes és művelt nő volt, a következőket jegyezte naplójába: „Soren Kierkegaard kórházban fekszik... bizonyos, hogy írásai, amelyeknek széles az olvasótábora, köztük sok teológussal, előbb utóbb forradalmian hatnak majd az egyház dolgaira.”⁵¹

V. A bírálatok célpontjai

1855 márciusi cikksorozatában SAK egyfajta programbeszédet közöl, amelyben kijelöli a bírálatának hármasságát. Követeli a következő tények tudomásul vételét: *elsőször* is, a fennálló keresztyénség nem-igazság, semmi köze az újszövetségi radikális keresztyénséghez. *Másodszer*, az ember annyira elromlott az egymást követő renyhe keresztyén nemzedékek miatt, hogy képtelen újszövetségi értelemben vett keresztyének utánpótlására. *Végül*, aki megelégszik a degenerálódott vallásossággal, Isten ítéletével kell számoljon.⁵²

SAK bírálatának könnyebb áttekinthetősége végett az alábbiakban a tőle származó megállapításokat a kritika fő irányvonalaí mentén fogjuk felsorakoztatni. Az idézetek többsége az utolsó alkotói korszak könyveiből származik, cikksorozatai és naplóbejegyzései lényegében az idézett témák hatványozott hévvel történő megfogalmazásai.

V. 1. A téves egyházfogalom bírálata, avagy hasonlít-e a négyszög a körre

SAK a legsarkalatosabb hibának az egyház téves önértelmezését tekinti. Többen is szóvá tették már az állam és egyház határainak egybemosódásából eredő káros következményeket, ilyen értelemben SAK beilleszkedik a protestáns gondolkodók sorába. „Az evangélikus, reformatori teológia szempontjából Kierkegaard legdöntőbb jelentősége: az ő teológiája kimutatta a protestáns keresztyénség *prófétai dimenzióját* és küldetését. A ’konstantini’ állam-egyházi konstrukció ezt a dimenziót majdnem teljesen elho-

⁴⁹ Krimmse, Bruce H.: *i. m.* 451.: „...that SK is finally able to make the transition from the implicitly temporary position of a boycott to call for the permanent, legal, and final separation of Church and state. This was a rather radical position in Denmark at that time, and not even most liberals or Grundtvigian democrats had had the courage to put it forth, consonant though it might have been with their principles.”

⁵⁰ Kierkegaard, Soren: *Szerzői tevékenységéről*, 92.

⁵¹ „Soren Kierkegaard lies in the hospital... it is certain that his writings, which have a large readership, including many theologians, will sooner or later have a revolutionary impact upon matters concerning the Church.” In: Krimmse, Bruce H.: *i. m.* 483.

⁵² Krimmse, Bruce H.: *i. m.* 457.: “What, then, is to be done?, SK asks. His reply to his own rhetorical question is that a threefold response is called for. *First*, we must admit that the official Christianity is untrue, that the Christianity proclaimed throughout the land is not the radical Christianity of the New Testament. *Second*, we must at least ask ourselves the question of whether perhaps the human race has so deteriorated from the effects of generation upon generation of mild ‘Christianity’ that it is no longer capable of producing Christians in the New Testament sense. And *finally*, SK writes, while we are perhaps satisfied with the sort of degenerate religiosity of which we are capable, we must await God’s judgment as to whether even a honestly admitted dilution of Christianity is acceptable to him.” (Kiemelés tőlem.)

mályosította... De ez a prófétai küldetés, amely a reformációt összekapcsolja Izrael és az őskereszténység küldetésével, a történelemben először Kierkegaard teológiájában érte el a keresztény teológia univerzalizálásának formáját.⁵³ A keresztyénüldözések első századait követően valóban óriási jelentősége volt a konstantini vallásszabadságnak. A hiteles történetírás ugyanakkor rámutatott arra, hogy a császár egyházpártolását nem szabad önzetlen cselekedetnek tekintenünk, inkább a politikai hatalom megszilárdítása érdekében véghezvitt bölcs intézkedést kell meglátnunk benne. Az isteni rendelések földi megvalósulása szempontjából pedig semmi esetre sem olyan sikertörténet a konstantini reform, amely szükségtelenné teszi a bűnbánatot. Az államhatalom és az egyházvezetés egybeolvadása kezdettől azzal a kísértéssel járt, hogy amiként a római vagy a bizánci udvar krónikásai a hatalom kiszolgálói kellett legyenek, úgy az államegyházban az egyházi szolgálattevőknek is igazodniuk kellett a világi felsőbbség elvárásaihoz. Az ilyen jellegű kísértés örök időktől fogva velejárója az emberi hatalomnak, az ószövetségi korban is állandó veszélyforrást jelentett. Gondoljunk a királyság korára, amikor a bálványimádó izraeli uralkodók az udvari próféták szájába adták a szót. A bibliai próféták, pl. Ámós, gyakorta kifakadnak az álpróféták ellen, akik a jobb kenyérkereset reményében megmásítják az isteni igazságot, és csak azt mondják, amit a tisztelt hallgatóság hallani kíván. SAK a következő leírásban egy, az államegyház elkeserítő kórképet vázolja.

„Aki komoly szándékkal és ráadásul a látás képességének birtokában szemügyre veszi mindazt, amit úton-útfélen kereszténységnek titulálnak, vagy akár megfigyeli egy kereszténynek mondott ország állapotát, csakhamar óhatatlanul gondolkodóba esik. Ugyan mi a csodát jelent, hogy ezrek és ezrek minden további nélkül kereszténynek nevezik magukat? Ilyen rengeteg ember, akiknek a túlnyomó többsége, akárhogy nézzük is, teljesen más kategóriák szerint éli az életét, amiről a legegyszerűbb megfigyeléssel is megbizonyosodhatunk! Olyanok, akik talán be sem teszik a lábukat a templomba, Isten eszükbe sem jut, szájukra sem veszik a nevét, legfeljebb ha káromkodnak! Olyan emberek, akikben még csak fel sem merül, hogy életükből kötelezettségek fakadnak Isten iránt, akik a polgári büntetlenséget tekintik az elérendő maximumnak, vagy még azt sem tartják igazán elengedhetetlennek! És ezek az emberek mégis egytől egyig keresztények, beleértve azokat is, akik azt állítják, hogy Isten nem létezik, mind kereszténynek mondják magukat, az állam keresztényként tartja számon őket, az egyház keresztényként temeti el őket, és keresztényként bocsáttatnak el az örökkévalóságba! Nyilván kétség nem fér hozzá, hogy *itt valami iszonyatos zűrzavar, egy félelmetes érzékszalódás lappang.*”⁵⁴

A SAK által nyújtott látletben a legelkeserítőbb az, hogy hátborzongatóan időszzerű. A papírkeresztények a statisztikai adatokat széppé teszik, de a valóságban gyakorta óriási távolság tátong köztük és Krisztus között, akit állítólag követnek.

SAK betegesen irtózik a *tömegetől*, írásaiban számtalanszor meghatározza mibenlétét, és elhatárolja tőle a Krisztust követő igazi *tanítványokat*, akik egyenként feleltek életükkel az elhívásra. Tudja, hogy a tömeg nem számonkérhető, azaz megbízhatatlan. A tömeg egy olyan képződmény, amely csak a gonosz, mögöttes szándékú emberek szá-

⁵³ Micskey Kálmán: Kierkegaard teológiájához. In: *Kierkegaard Budapesten*. Fekete Sas Kiadó, Budapest 1994, 321.

⁵⁴ Kierkegaard, Soren: *Szerzői tevékenységéről*, 39–40.

mára jó, hiszen megbújhatnak, elvegyülhetnek benne, megmenekülnek attól, hogy színt valljanak.

„...ahol tömegek vannak, vagy ahol döntő jelentőséget tulajdonítanak a ténynek, hogy tömegről van szó, ott a munka, az élet, az igyekezet célja nem a legfőbb cél, hanem ilyen-olyan evilági célok; az örökkévalóért ugyanis lényegében csak egyenként lehet munkálkodni; és egynek lenni, amivé mindenki lehet, nem jelent mást, mint elfogadni Isten segítségét – a 'tömeg' a nem-igazság.”⁵⁵

SAK számára joggal ellenszenves a tömeg, hiszen Isten mindig egyenként szólítja meg az embert, és egyéni döntést vár tőle. Természetesen egyházszerkezeti kérdésekben valamilyen szinten kikerülhetetlenek a tömeg döntései, éppen ezért számolni kell azzal, hogy a létszámnövekedéssel a hibalehetőségek is hatványozódnak. A római császárok népbufitó, zsarnoki uralmának jelszava, hogy a tömegnek nem kell más, csak *panem et circem*, a kenyér és szórakozás a fontos. SAK óva int attól, hogy az egyházban is a tömegre alapozzanak:

„a 'tömeg' a nem-igazság... még ha csak tíztagú is a gyülekezet – és szavazásra kerül sor, vagyis a gyülekezet ítélőszékké, a tömeg döntőbíróvá alakul: máris ott az igazságtalanság.”⁵⁶

A fenti sorok a presbiteri gyűlések, a papválasztások margójára kíváncsoznak örök figyelmeztetésként. Az „ilyen-olyan evilági célok”, azaz a döntések szempontjai koronként módosulhatnak, aszerint, hogy épp a kenyéren vagy a szórakozáson van a hangsúly. A majd két évtizeddel ezelőtti kelet-európai politikai változásokat követően pl. a papválasztás egyik szempontja az volt, hogy ügyes managert találjanak, akinek jó nyugati kapcsolatai vannak, aki felruházva s ellátja kenyérrel a gyülekezeteket. Az élet-színvonal növekedésével ismét a cirkusz vágya kerül előtérbe, egyre népszerűtlenebbek azok a lelkészek, akik néven merik nevezni a bűnöket, akik nem hunynak szemet minden további nélkül a vadházasságok vagy a konfirmáló ifjak templomkerülése láttán, avagy az istenkáromló beszéd hallatán. A néhány jelenkori példa csak azért kíváncsított a kierkegaardi idézet mellé, hogy könnyebben megértsük azoknak a visszasságoknak az ismérveit, amelyekről szolt.

SAK kiváló emberismeretéről a tömeg természetrajzának megrajzolásában is számot ad. Az alábbiakban meghatározza, hogy mit nem szabad, és mit kellene tennie az igazság tanújának. Leírásában egyúttal a manipulálás művészetének mikéntjét rögzíti:

„Mert a tömeget megnyerni nem is olyan nagy művészet, nem kell hozzá más, mint egy kis tehetség, egy adag igaztalanság, és az emberi szenvedélyek valamelyes ismerete. Egy igazság-tanúja azonban – ejnye, de hiszen mindenkinek azzá kellene lennie, neked és nekem is – nem szabad hogy szóba álljon a tömeggel. *Az igazság tanúja – akinek természetesen semmi köze a politikához, és akinek elsősorban minden erejével azon kell örködni, ne hogy összetévesszék egy politikussal* – az igazság tanújának istenfelő dolga nem más, mint hogy lehetőleg mindenkivel váltson szót, de mindig csak egyenként, mindenkivel külön-külön beszélgessen el a tereken és utcákon – hogy elkülönülést támasszon; vagy intézze szavait a

⁵⁵ Kierkegaard, Soren: *Szerzői tevékenységéről*, 101. (Kiemelés tőlem.)

⁵⁶ Uo. 100.

tömeghez, de ne azért, hogy tömeget toborozzon, hanem hogy amikor egyesek hazatértek a gyűlésből, egyes egyénné váljanak.”⁵⁷

A fentieket már 1851-ben publikálta, ne csodálkozzunk hát, ha mélységesen felháborítónak tartotta, hogy Martensen mégis Igazság tanújának merészelte nevezni Mynstert. A méltatlankodás jogos, hiszen a korabeli egyházi vezetők egyik fő bűne, hogy nem tudnak újszövetségi értelemben mártírok lenni, hanem lépten-nyomon öszszetévésztk szerepüket a politikuséval. A kierkegaardi követelmények értelmében egy olyan egyházi vezető, lelkész képe rajzolódik ki az olvasó előtt, aki vigasztal, családot látogat, jelen van a gyülekezetben, és minden tevékenységével Istenre irányítja az emberek figyelmét, neki szerez híveket, és nem önmagának. A nyájnak nem akar Főpásztor lenni, hanem megelégszik a nyájőrző kutya szerepével, azért szájal, azért lótfut, hogy ne széledjenek szét, de nem azért csahol, hogy magát népszerűvé tegye, netalántán a politikai vezető szerepében tetszelegjen.

SAK nagyon elítélően nyilatkozik azokról, akik a tömeg döntésére bízzák a fontos dolgokat. A demokrata Grundtvig nézetei nem hiába idegenek tőle, mert egyébként nem utasítaná el a népszavazás gondolatát, bízna a tömeg ítélő erejében. A Szókratész–Platón rajongójától nem is várhatunk mást, kérdés, hogy a Krisztust követő nyilatkozhatna-e másként? „Azokat pedig, akik mint legfőbb fórumot szólítják meg a tömeget, a nem-igazság eszközeinek tekintii.”⁵⁸

Az egyházértelmezés kérdéséhez tartozik az *ecclesia militans* (küzdő egyház) és az *ecclesia triumphans* (diadalmas egyház) megkülönböztetése. SAK következetesen vallja, hogy földi viszonylatban a harcoló egyháznak van létjogosultsága, mert amennyiben hasonulni próbál a világhoz, beleolvad, felszívódik benne végérvényesen.⁵⁹ Könyvének imádsággal kezdődő fejezetében a következőket mondhatja az igaz keresztyén szerzővel, Anti-Climacussal:

„Őrizd hát meg lelkünket, miképpen minden egyéb tévelygéstől, úgy attól is, hogy egy már ezen a világon diadalt aratott egyház tagjainak képzeljük magunkat. Hiszen a te országod nem e világból való,⁶⁰ e világon egyháznak nincs helye, hacsak készen nem áll a harcra, és helyet nem vív magának a létezésre. Ha pedig harcolni akar, semmi sem űzheti ki a világból soha, ezért kezeskedsz; ha ellenben azt képzei, hogy a világon diadalmaskodhat, ó jaj, akkor saját maga az oka, hogy megvonod tőle támogatásodat, akkor el is bukott, mert összetévesztette magát a világgal.”⁶¹

A diadalmas egyház semmiként sem azonosítható az egyház földi megjelenésével, s egy állammal végképp nem. A profánt nem lehet emberi vágyak szerint szentesíteni:

„Ha kirtartunk amellett – amit egyébként maga Krisztus jelentett ki –, hogy az igazság az út, egyre világosabban be fogjuk látni, hogy egy, e világon diadalmaskodó egyház merő képzelgés, s hogy ezen a világon igazából csakis harcoss egyházzról lehet szó.”⁶²

⁵⁷ Kierkegaard, Soren: *Szerzői tevékenységéről*, 103.

⁵⁸ Uo.

⁵⁹ Az egyháztörténet ismer olyan példákat, amikor életbevágóan fontos volt elhatárolódnia a fennálló rendtől, a világ győzteseitől, lásd pl. a német Kirchenkampf idejét.

⁶⁰ Jn 18,36.

⁶¹ Kierkegaard, Soren: *A keresztyén hit iskolája*, 233.

⁶² Uo. 242.

Az élet, a valódiság ismerve a keresztyénség esetében is a mozgás, a mozdulatlan-ság az enyészet jele:

„...a harcoss egyház szüntelen keletkezőben van, a *fennálló* keresztyénség viszont *van*, nem pedig keletkezik.”⁶³

SAK jól érzékeli, hogy kora keresztyénsége lassan elvegyül a világban. A tétlenség rossz jel, a túlzott elégedettség arra utal, hogy teljesen félreértelmezik helyüket a világban, nem érzékelik a világfiak részéről fenyegető veszélyt. A fennálló keresztyénség és a világ közötti kiegyezésnek Krisztus ügye látja kárát:

„...mihelyt Krisztus országa egyezsége jut a világgal, és e világi országgá lesz, kihal a krisztushit. Ha viszont a krisztushit kitart az igazságban, akkor per-se e világi, de nem e világból való ország marad, vagyis szüntelenül harcban áll.”

De mit is értsünk diadalmas egyházon? Azt az egyházat, amelyik úgy véli, hogy a küzdés ideje lejárt, és bár továbbra is a világban marad, többé nincs mi miatt és mi célból küzdenie. Ily módon azonban az egyház máris egyet jelent a világgal; ... [...] ... Márpedig a *diadalmas egyház* – vagyis a *fennálló keresztyénség* – annyira hasonlít a *harcoss egyházra*, mint *négyszög a körre*.⁶⁴

Eltompult érzékekre, teljes vakságra vall, ha valaki összetéveszti a négyzetet a körrel, márpedig SAK ezzel vádolja érzékcsalódásban szenvedő kortársait.

V. 2. Olcsó kegyelem, alku, világiasság

Az előző szakasz egyik végkövetkeztetése, hogy az egyház, keresztyénség helytelen önértelmezéséből tévedések, bűnök sora származik, az egyház és világ közötti határ elmosódásának Krisztus ügye látja kárát. SAKról több vonatkozásban is elmondható, hogy észrevételeivel túltal saját korán, és mint egy érzékeny földrengésjelző készülék, előre jelzi a mélyrétegek felszínén még nem érzékelhető rezgéseit. Kortársai nem vették komolyan előrejelzéseit, pedig már a 19. század közepén végzetesnek tartotta azt a folyamatot, melynek következtében a 20. századot utólag a szekularizáció századának nevezik. A világiasság beszivárgására figyelmeztet, amelynek igazolására elferdített lutheri tanokra hivatkoznak:

„Van állandóan egy *világiasság*, mely keresztyén névvel szeretne ékeskedni, de amellet a lehető *legolcsóbb áron* szeretné a keresztyénit megszerezni. Ez a világiasság figyelni kezdett Lutherre.”⁶⁵

SAK a fenti sorokat Jakab levele 1,22 s az utána következő versek magyarázata rendjén írja. Köztudott, hogy Luther a Jakab levelét „szalmalevélnék” nevezte, de akik hivatkoznak rá, előszeretettel elhanyagolják a szöveggörnyezetet, amelyben a megállapítás elhangzik. A reformátor Isten ingyen kegyelmének tudatosítására törekszik, ezért mellőzi a jakabi levél jó cselekedetekre történő buzdítását, de ezzel még nem tagadja a cselekedetek fontosságát. A reformáció korában elharapózott az a szokás, hogy a klérus áruba bocsátotta az üdvösséget. Fontos volt tehát megértetni, hogy az üdvösség nem alku tárgya, nem a bűnbocsátó cédulák révén, hanem ingyen kegyelemből lehet részesévé az ember. SAK nehezményezi, hogy kortársai kiragadják a reformátor mon-

⁶³ Kierkegaard, Soren: *A keresztyén hit iskolája*, 244.

⁶⁴ Uo. 245.

⁶⁵ Kierkegaard, Soren: *Ömizsgálat*. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest 1996, 23. (Kiemelés tőlem.)

dandóját az eredeti szövegösszefüggésből, amely magyarázatul szolgálna arra, hogy miért emelte ki a hit fontosságát a cselekedetekhez viszonyítva. A végeredmény, hogy a hit fogalmát kijátsszák a cselekedetek ellenében. A helyzetet csak fokozza, hogy egyre mélyebbre teszik a mércét, az üdvösség ára zuhan, inflálódik. Olykor az is elégséges, ha valaki papíron keresztyén, mintha az üdvösség csak egy járulék volna, amelyre a névjegyzékbe felvettek alanyi jogon tarthatnának igényt. „A fennálló keresztyénységben viszont mindannyiunkat valami renyhe és a legkevésbé sem szenvedélyes bizonyosság tölt el, hogy majd csak valamennyien üdvözülünk... az embernek e tekintetben nincs más teendője, mint *beleszületni a keresztyénységbe*.”⁶⁶

A „renyhe bizonyosság” azért veszélyes, mert elűzi a félelmet, s elmarad a küzdelem, a harc az igaz ügyért. A renyheség arra viszont elégtelennek bizonyul, hogy a „szendélyes” üdvbizonyosság hálatettei fakadjanak belőle. A renyheség a közöny egyik formája, s ahol Isten ügyéhez közönnyel viszonyulnak, ott a világ dolgai töltik be a teret, és előbb-utóbb mércévé válnak, mindent kiszorítanak.

„A fennálló rend istenítése annyi, mint mindenek elvilágiasítása. A fennálló rendnek tökéletesen igaza lehet abban, hogy ami a világi ügyeket illeti, az ember csatlakozzék csak ahhoz, ami fennáll, érje be viszonylagosságokkal, és hasonlók. Csakhogy legvégül az *istenviszonyt is elvilágiasítják*, azt akarják, hogy vágjon egybe bizonyos *viszonylagosságokkal*, hogy lényegileg ne különbözzék meghatározott emberi élethelyzetektől stb.”⁶⁷

A személyes istenviszony elsikkasztása oda vezet, hogy az ember a világhoz, önmagához kezd viszonyítani mindent. Végzetes, ha az Istenhez fűződő kapcsolatot felülírja a *homomensura*, azaz az ember maga lesz a mérték.

„Így szokott ez történni, ha a fennálló rend önistenítésig jutott... Az egyes ember nem érzi, nem ismeri fel többé, hogy minden egyes emberhez hasonlóan őt is saját viszony fűzi Istenhez, amelynek feltétlen jelentőséggel kell bírnia a számára; hanem elsikkasztják az istenviszonyt, és szokásokat, hagyományokat, rendeleteket s más efféleket istenítenek. Csakhogy az effajta istenfélelem éppen-séggel semmibe veszi Istent, hisz nem őt féli, hanem az embereket.”⁶⁸

V. 3. A szolgálattevő papok bűnei, az önazonosság kérdése

SAK egész életében mindössze néhány alkalommal prédikált, és bár eljátszott a csendes, vidéki parókia gondolatával, soha nem kérte lelkési kinevezését.⁶⁹ A korabeli Dániában emberileg nézve nem is volt rossz vállalkozás lelkésznek lenni, hiszen az állam köztisztviselőként fizetett több mint ezer lelkészt. A papi hivatal biztos megélhetést jelentett, és a gyülekezeti közösség lelki életének alakulását senki sem kérte számon. Legalábbis az emberek nem. SAK azonban meggyőződéssel vallja, hogy Isten odafigyel arra, ami a szószéken elhangzik és utána történik.

„Ezért vakmerőség prédikálni; mert amikor fellepek a szent helyre... a szemmel láthatónál eggyel több hallgatóm van, egy láthatatlan hallgató, Isten a

⁶⁶ Kierkegaard, Soren: *A keresztyén hit iskolája*, 135.

⁶⁷ Uo. 110. (Kiemelés tőlem.)

⁶⁸ Uo. 111.

⁶⁹ A lelkési szolgálat, a prédikálás visszatérő téma írásaiban, több tucatnyi naplóbejegyzés is jelzi, hogy állandóan foglalkoztatja a szolgálat gondolata. Ld. *Soren Kierkegaard Journals and Papers. Volume 1–5*. Edited by Howard V. and Edna H. Hong, Indiana University Press, Volume 3, 432–624.

mennyekben, akit persze nem látok, aki azonban valóban láthat engem. Hallgatóm híven figyel, igaz-e, amit mondok, igaz-e a bensőmben, vagyis utánanézés – amire pedig éppen azért képes, mert oly mód láthatatlan, hogy képtelenség ráncba szedni magunkat előtte –, hogy életem kifejezi-e, amiről beszélek. S még ha nincs is rá felhatalmazásom, hogy bárki másra kötelességeket rójak: *minden szó, amit prédikációmban kiejtettem a szószerűkről, önmagamra rótt kötelességet – és Isten hallotta ezt.*⁷⁰

A továbbiakban összehasonlítja a színész⁷¹ és a prédikátor feladatát, hangsúlyozva, hogy mindkettőben közösen nehéz a lámpaláz legyőzése, a megszólalás technikai kivitelezésének gondja, de az utóbbinak megsokszorozza a terhét az a tény, hogy azonosulnia kell a mondandójával, nemcsak mímelni azt, egyébként értelmetlen, sőt bűn a szolgálata.

A papi, keresztyéni önazonosság az *imitatio Christi*vel kezdődik, azaz nem elégséges csak beszélni róla, hanem cselekedni is kellene mindazt, amit az Úrról elmondanak. Szemére veti a papi társadalomnak, hogy vasárnaponként beszélnek ugyan Krisztusról, de képtelenek értelmezni az elmondott történeteket, prédikációik olyanok, mint az a szó szerinti fordítás, amelyből az értelmes mondanivaló hiányzik. A rossz hitszónoklatok egyenesen úgy hatnak a lélekre, mint gyomirtó a vetésre, azaz elpusztítják, kiirtják a hitet. SAK papkorholó szavai kísértetiesen emlékeztetnek arra a módra, ahogyan Nietzsche kérte számon kortársain az istengyilkosságot.

„...a krisztushit pogánysággá vált. A keresztyénségben hallani ugyan valami örökös *vasárnapi mormolást* a krisztushit fenséges és felbecsülhetetlen igazságairól, szelíd vigaszáról, de persze észrevenni..., ...mélyebb értelemben nem törődünk annak megismerésével, mit is művel (Krisztus), még kevésbé van gondunk arra, hogy csekély erőnkhez mérten, Isten segítségével *utánozzuk* őt mindannak megtételében, ami helyes, nemes, magasztos és igaz...; beérjük annyival, hogy valamit csodálunk és magasztalunk, ráadásul ’túlságosan lelkiismeretesek’ is vagyunk – ahogyan egy *fordítóról* járta, aki szó szerint, vagyis minden értelem nélkül fordított –, meg talán túlságosan gyávák és puhányok, hogy igazán érteni akarnánk. A keresztyénség *kiirtotta a krisztushitét*, anélkül, hogy igazán tudna erről; következőképpen ha van valami teendő, hát meg kell próbálnunk visszajuttatni a krisztushitét a keresztyénségbe.”⁷²

A krisztushit kialakítását a „bíborba-bársonyba” öltözött papok hazugságának tulajdonítja, szerinte becsapják az embereket, mert:

„...a krisztushit nem úgy érkezett a világba – miként a pap nyafogja és hazudja – mint szelíd vigaszok remekbe szabott példánya –, hanem mint ami *feltétlen*... *A krisztushit feltétlen volta; egyidejűség Krisztussal*... [...] ...Mert annak vonatkozásában, ami feltétlen, egyetlen idő számít: a jelen; aki nem *egyidejű* a Feltétlennel, annak számára az nem is létezik. Mivel pedig Krisztus a Feltétlen, könnyen belátható, hogy az ő vonatkozásában egyetlen állapot számít: az egyidejűség; háromszáz, hétszáz, ezeröttszáz, ezerhétszáz vagy ezernyolcszáz esz-

⁷⁰ Kierkegaard, Soren: *A keresztyéni hit iskolája*, 271. (Kiemelés tőlem.)

⁷¹ A színész hasonlat a naplóbejegyzésekben is gyakran felbukkan, ld. Soren Kierkegaard *Journals and Papers*. Volume 3, 593.

⁷² Kierkegaard, Soren: *A keresztyéni hit iskolája*, 48. (Kiemelés tőlem.)

tendő sem nem oszt, sem nem szoroz, nem változtatja meg őt, de nem is fedi fel a kielétét, mert az egyedül a hit számára nyilvánvaló.”⁷³

SAK egy különleges időértelmezésbe ágyazottan foglalkozik a krisztushittel. A görög hagyomány szerinti lineáris időszemlélet helyett, sajátos módon, egzisztenciálisan viszonyul az időhöz. A történelmi, az eltelt idő nem számít, csak az a pillanat a lényeges, amelyben az ember találkozik a Megváltóval. Az átélés révén az ember egyidejűvé válik Istennel, azaz az örökkévalóság pillanatában találkoznak. A múltó idő, amelyben csak visszaemlékeznek a Krisztus egykori ittlétére, SAK szerint értéktelen, selejt idő.

Gyakran előfordul, hogy maga a pap sem érti meg a lényegét. Elvétí legfontosabb feladatát, mert nem tudja, hogy szavainak kongruenseknek kellene lenniük tetteivel, azaz hiteles életet kellene élnie:

„...és pap lesz belőle, és fizetést kap érte az államtól; egyvalami elkerülte a figyelmét, ami keresztényi szempontból a döntő, hogy szavai saját magára vonatkoznak, mégpedig végtelen bensőségben vonatkoznak rá, miközben ő talán úgy véli, hogy mondandója a gyülekezetre tartozik, önmagára pedig kizárólag az illetmény és az előléptetés... *kereszténynek lenni annyi, mint binni Krisztusban és vállalni a szenvedést ezért a hitért, vagyis egyet jelent a keresztényi értelemben vett önmegtágadással.*”⁷⁴

SAK azt tartja a leginkább hitrombolónak, ha a pap képtelen példát adni a krisztusi életpélda követésében. Írásaiban gyakran méltatlankodik a béna papok miatt. A papot, akinek az élete nincs összhangban mondanivalójával, egy olyan úszómesterhez hasonlítja, aki maga sem tud úszni, ezért a medence szélén hadonászik léccel a kezében, és onnan próbálja oktatni tanítványait. A másik képszerű leírásában a zenélődoboz (kintorna) mintájára megalkotott prédikálógépről álmodik:

„Jóllehet máskülönb en ellensége vagyok a gépeknek, most tényleg azt kívánhatom, hogy az emberek megalkossák azt a masinát, amely magával ragadó és felemelő prédikációkat szajkózna, miután felhúznák (mint amolyan szószékre állított zenélődoboz). Aztán minden gyülekezet megkaphatná az őt megillető darabot. Legalább az embereket nem kerítené hatalmába a megbotránkozás, mivel abban végképp nincs semmi megbotránkoztató, ha az efféle prédikáló masina nem azt teszi, amit mond.”⁷⁵

Baj, ha a pap bort iszik és vizet prédikál, de tetézi a rosszat, ha a hallgatóságot is megitatja a félreértés borával. A keresztyénség helytelen önértelmezéséből következik, hogy a szószékeken is Krisztus egyházának bódító diadaláról zengenek. A Krisztus követésével járó kötelességekről teljesen megfélelkeznek, így a hangzatos szónoklatoknak semmi köze sincs a hallgatóság hétköznapijához.

„Örökös en arról papolnak, ami Krisztus halálát követően történt: hogyan győzedelmeskedett Krisztus, és miként hódította meg tanítása az egész világot, egyszóval csupa olyan prédikációt hallani, melyeknek méltóbb befejezése volna a Hurrá, mint az Ámen. Holott Krisztus földi élete a minta, ahhoz kell igazítanom az enyémet, ahogy minden keresztyénnek a magáét, és ez legyen a prédiká-

⁷³ Kierkegaard, Soren: *A keresztény hit iskolája*, 79–80. (Kiemelés tőlem.)

⁷⁴ Uo. 260–261. (Kiemelés tőlem.)

⁷⁵ Graff, Joakim: *i. m.* 467–468.

ció lényegi tárgya, erre szolgáljon, hogy tartsa bennem a lelket, ha ernyedek, és erősítsen meg, ha rám tör a csüggedés.”⁷⁶

Az igehirdetésnek radikális imperatívusznak kellene lennie, de ameddig lélekenegető, negédes szólamokból áll, természetszerű, hogy mindenki vállalja a kereszteni mivoltot, hiszen semmilyen felelősséggel nem jár.

„A kereszténység azóta tömegét tekintve évről évre gyarapszik, ami persze nem is csoda, hiszen a legtöbben örömet kiveszik belőle a részüket, ha egyszer sem többről, sem kevesebbről nincs szó, mint diadalról...”⁷⁷

A félrevezetett hallgatóság, mivelhogy nem érti az igazi kereszténység lényegét, szeretné a saját értelmezését visszahallani a szószékről. SAK prostitúcióval vádolja a papokat, azaz nem állnak ellen a hallgatóság gátlástalan vágyainak, ezért egyes témákat tabuként kezelnek, másokról pedig tetszetősen, a megrendelők szájíze szerint szólnak, nem a Biblia szerint. A prédikáció tartalma nem szabadna alku tárgyát képezze. A nép-szerűség vagy az ellenszolgáltatás kedvéért lassan az olyan fogalmakat, mint *keresztyéni szenvedés*, egészen téves jelentéstartalommal ruházták fel:

„...szem elől tévesztette a kereszténység a sajátosan keresztényi szenvedést..., ...olyannyira kedvét lelte – s leli a mai napig – abban, hogy a földi kellemetlenségek egész özönéről a sajátosan keresztényi szenvedés kategóriájában papoljon. *Elsinkófálták a voltaképpen keresztényi szenvedést, amely 'az ígéért, az igazságért stb.*⁷⁸ *szenved,* és helyette a szokványos emberi szenvedéseket koszorúzták keresztényivé...”⁷⁹

A szenvedés helytelen értelmezésének elrettentő példáiként a temetési szokásokat, a búcsúztatók dicsőírmuszait említi. A sors iróniája, avagy Martensen tudatosan ravasz kötekedése, hogy néhány év múlva az ominózus temetési beszédében szintén elköveti azt a hibát, hogy a megboldogultat az igazság mártírjának, Krisztus szenvedő szolgájának nevezi. SAK könyvében a kirívó példa egy olyan temetési beszéd, amelyben a pap végig Izsák feláldozásáról beszél annak kapcsán, hogy egy özvegyember elveszítette feleségét. Az ilyen papi hibáknak az oka egy alapvető teológiai, értelmezési tévedés, szinonimaként kezelik a 'mindent elveszíteni' és a 'mindent feladni' fogalmakat, mert nem érzékelik, hogy „A keresztényi szenvedésben a döntő az önkéntesség.”⁸⁰

A tévedéseknél sajnós az anyagiak is közrejátszanak, márpedig fatális tévedés:

„ha egy prédikációt az ige miatt elvárt pénzbeli ellenszolgáltatás szerint hangoznak...[...]...ez a fajtája a prédikációnak felette veszélyes: egyfelől kiírja a krisztushitet, másfelől még istenkáromlást is elkövet... Krisztus nem azokról a puhányokról beszél, akik feleolyan derekasan sem állnak helyt, mint a pogányok, és akik ugyan keresztények akarnak lenni, de mihelyst valami szokványos emberi szenvedés éri őket, máris elmegy a kedvük a kereszténységtől.”⁸¹

⁷⁶ Kierkegaard, Soren: *A keresztény hit iskolája*, 129.

⁷⁷ Uo. 130.

⁷⁸ Mt 13,21 és 5,10.

⁷⁹ Kierkegaard, Soren: *A keresztény hit iskolája*, 130. (Kiemelés tőlem.)

⁸⁰ Uo. 131.

⁸¹ Uo. 136–137.

V. 4. Tanítók a pellengéren, avagy a helytelen hitfelfogás bűne

SAK bírálataival kíméletlenül céloz a kortárs teológusprofesszorokra. Kifogásolja, hogy az isteni mértéket az emberi szempontokkal helyettesítik, túlságosan hasonulnak a világhoz. Zavarja a meghunyászkodó nyájszellem, megveti azokat, akik nem mernek kritizálni, soha nem lógnak ki a sorból kényelmük szavatolása végett. Gunyoros megjegyzéssel illeti az életút törtető, alantas egyengetését:

„...csatlakozz a fennálló rendhez: ez a mérce. Ha diák vagy, hát biztos lehetsz benne, hogy a professzor a mérték és az igazság; ha pap vagy, a püspök az út és az élet;⁸² ha írnok vagy, hát az igazságügyi tanácsos a cél.”⁸³

A leggyakrabban kifogásolt hiba kortársai téves hitfelfogásában rejlik. A kortársakhoz fűződő kapcsolatról szóló fejezetben láthattuk, hogy képtelenségnek tartja a hegeli filozófiai szemlélődés alkalmazását a teológia területén.

„...a spekulatív teológia-professzor urak... a krisztushit köztudomásúlag az ő segítségük és közreműködésük nélkül érkezett a világba, ellenben nagyon is lehetséges, hogy hacsak fel nem merül valami akadály, az ő tevőleges segítségük és közreműködésük révén szivárog ki belőle.”⁸⁴

A súlyos vád sajnós megalapozott, ugyanis képtelenek voltak érzékelni a hitnek minden dimenzióját, így az általuk közvetített mondanivaló egyre inkább elégtelennek bizonyult. Legnagyobb hibájuk, hogy a krisztusi igazságot tantétellé merevítették:

„Mára azonban mindent felforgattak. Krisztus ezernyolcszáz éve élt, így aztán feledésbe merült – egyedül a tanítása maradt fenn: ami annyit jelent, hogy kiirtották a krisztushitét.”⁸⁵

A tan, az ismeret a hitnek csak egyik összetevője, az ördög is ismeri a Bibliát, Pál is ismerte az Ószövetséget, a messiási jövendöléseket a damaszkuszi út előtt is. SAK jól látja, hogy a tantételek ismerete nem elegendő. Fölöttébb veszélyes a filozófusok hite, az a fajta szofisztikus hit, amely az isteni valóság külső szemlélésére szorítkozik. A történelmi tények felsorakoztatása, az ún. történelmi hit sem elégséges, mert a tények, az ismeretek pusztá igaznak tartása mit sem ér:

„Amit a modern filozófia ért hiten, voltaképp ugyanaz, mint amit vélekedésnek szoktunk nevezni, vagy amit a mindennapi életben 'hiszemnek' mondanak. A krisztushitből tant gyártnak, ezt a tant hirdetik az embernek, és ő persze el is hiszi, hogy minden úgy van, ahogyan a tanításban hallja. ... [...] ... Bár csak meg tudnánk értetni a sok-sok hitszónokkal, akik a krisztushit igazságát az ezernyolcszáz esztendőből bizonygatják, így nyerve meg az embereket, bárcsak képesek volnánk teljes iszonyatában világossá tenni előttük, hogyan árulják el, tagadják meg és sikkasztják el a krisztushitét – mert ha nem, hát a krisztushit máris elsikkadt.”⁸⁶

⁸² Jn 14,6.

⁸³ Kierkegaard, Soren: *A keresztyény hit iskolája*, 109.

⁸⁴ Uo. 123.

⁸⁵ Uo. 150.

⁸⁶ Uo. 166., 170.

Prédikációszerű írásaiban is előkerül a kérdés. Az *Ömivizsgálatban* óva int a teológia túlzó tudományosításától. A Bibliát tudományosan olvasó embert elmarasztalja,⁸⁷ az ilyenek szerinte sohasem néznek bele Isten igéjének tükrébe, hogy önmagukra ismerjenek, hanem ehelyett szemlélik a tükröt, a formáját, a méreteit, csiszolásának mesteri jegyeit. Találóaan állapítja meg egyik magyar értelmezője, hogy: „E prédikáció rettentő bíráló az elvilágiasodott műveltség felett.”⁸⁸

Elkeseredetten tapasztalja, hogy kortársai kíméletlenül boncolgatják a Szentírást, a hitet tételekbe szerkesztik, és a spekulatív filozófia munkamódszerével vizsgálják, de munkájuk eredménye teljesen párhuzamos a Krisztust követő ember életével. A kognitív ismeret, a Krisztusra vonatkozó tudás értelmetlen, ha azt képtelenek a saját életükre vonatkoztatni.

„...borzalmas, már-már végletes eltévelyedés a krisztushit tudós oktatása; s hogy mennyit változott a krisztushit a tudósdoktorok szüntelen fejtegetéseitől, az abból látható, hogy minden újabb keletű kifejezés egytől egyig arra vonatkozik, hogy az igazság valamilyen megismerés, tudás (manapság unos-untalan fogalmi megragadást, spekulációt, vizsgálódást és hasonlókat emlegetnek), holott *eredetileg a krisztushit kifejezései kivétel nélkül az igazság megvalósításával összefüggésben születtek.*”⁸⁹

A meddő tudást bírálja, de az élménykeresztyénséget is elutasítja. Gyermekkori negatív élményei révén látja, hogy a Krisztusért rajongó, de életidegen vallásosság előbb-utóbb nyomasztó teherré válik, akár Krisztustól is elidegenítheti az embert. Miközben életművéről vall, megjegyzi:

„Mindazonáltal sohasem, a legkisebb mértékben sem tettem olyan mozdulatot vagy kísérletet arra, hogy a dolgot olyasmi felé tereljem, ami szíveimtől és egész lényemtől idegen: pietista szigor irányába.”⁹⁰

Mind a szofisztikus teológiát, mind a pietizmust elveti, mert félelmes megoldást kínálnak, nem találja bennük a hit minden dimenzióját. A Heidelbergi Káté 21. felelete világos megfogalmazásban határozza meg az igaz hit lényegét, valójában azt, hogy a keresztyén hit mindhárom tudatfunkció együtthatása. Az értelmi, az érzelmi és az akarat tudatfunkciónak működni kell ahhoz, hogy a krisztuskövetés, azaz a keresztyénség a szó igaz értelmében megvalósuljon. A Krisztusról szerzett ismeretnek, a hozzá kapcsolódó érzelmeknek, és a követéséhez, utánzásához szükséges akaratnak összhangban kell lenniük. SAK valójában egy ilyen többdimenziós hitről beszél, amikor kortársaitól megköveteli, hogy cselekedjék is azt, amit tanítanak.

Végezetül megállapíthatjuk, hogy a lángeszű gondolkodó élete és munkássága nem volt hiábavaló. Életét rövidre szabta az a hév, amellyel alkotott, de üstökösként lobogó élete legalább fákllyát tartott korának és a késő utókornak is. Éles kritikájával rávilágított a keresztyénség és az egyháziak hibáira, bűneire. A fennálló rend bírálata rendjén nem egyik vagy másik csoportosulást akarta megdönteni, így nem is törekedett a helyükbe állítani más, jobb formátumot. Írásaival az egyént kereste, az egyest szólította

⁸⁷ Kierkegaard, Soren: *Ömivizsgálat*, 42.

⁸⁸ Dónáth László: „Hite által még holta után is beszél.” In: *Kierkegaard Budapesten*. Fekete Sas Kiadó, Budapest 1994, 285.

⁸⁹ Kierkegaard, Soren: *A keresztyén hit iskolája*, 239.

⁹⁰ Kierkegaard, Soren: *Szerzői tevékenységéről*, 22.

meg, s az ő életének, egzisztenciájának jobbításán fáradozott. A fennálló keresztyénséget, a korabeli dán egyházat nem volt hajlandó kiszolgálni, de töretlen kitartással szolgálta az Urat. „Ő valóban *magánkeresztény*, Krisztusnak hű, de magányos követője volt... óriási erőfeszítések és harcok árán megnevesedett egyénisége és az igazságot élni törekvő élete, valamint szellemi tevékenységének gazdag, mély és rengeteg jóság-, igazság- és szépségértéket megvalósító gyümölcsei eleven példája és kincses forrásai lesznek az emberiségnek mindaddig, míg az emberi egyén szellemiségének és a keresztyénségnek keresője és szeretője él.”⁹¹

The Life-work Which Reveals the Delusion of Christianity, the Kierkegaardian Criticism of the Church and Christianity

Entropy is a main characteristic of the human world; consequently the Church also has a similar tendency. Criticism is in symbiosis with Christian life. One of the most important critical analysis of Christianity is made by Kierkegaard.

To understand his life-work from the point of view of criticism, we have to deal with three important aspects:

a) *The religious influence in his childhood.* His family comes from the Moravian tradition; he had the opportunity to examine the dark side of this tradition as well.

b) *His relationship to other personalities belonging to the golden age of Denmark.* This period is characterized by the intensive reception of Hegel. Kierkegaard could not agree with the Danish Hegelians, because his consequent subjectivity was in permanent polemics with the objectivity of speculative theology.

c) *The methodology of Kierkegaard – interpretation.* The Danish thinker used two types of communication, the *direct and the indirect* one. The indirect communication is characteristic for his poetical, aesthetical works. This type of communication has a maieutical character, in this manner the writer helps the reader find the truth, but he never gives formulated definitions. An other characteristic of his works are the use of pseudonym for the name of writers'. Kierkegaard protests against the quoting of his works under his own name, because he personally does not agree with the opinion of the authors.

Kierkegaard's writings at the beginning include aspects of criticism, but in the last period he mostly attacks Christianity. In 1850 was published his *Training in Christianity*. In this book we can find the main points of his criticism, but after bishop Mynster's death in 1854 his criticism becomes the sharpest. The targets of his criticism are: *the erroneous Church – concept and the problem of safe Church; the cheap grace; the different sins of clergies; the insufficiency of knowledge for true Christian faith, and the discrepancy between Christian teaching and personal life of religious teachers.*

⁹¹ Brandenstein Béla: *Kierkegaard*. Kairosz Kiadó, Budapest 2005, 150. (Kiemelés tőlem.)